

CRISTIANS, MOROS I JUEUS EN EL REGNAT DE JAUME I¹

ERNEST BELENGUER
Universitat de Barcelona

RESUM

Bo i partint de la dificultat de convivència de cristians, moros i jueus al regne valencià, es descriu la trajectòria d'aquestes societats. De la primera se subratlla la necessitat del rei —via parròquies i control de bisbats— de consolidar un cristianisme de frontera. Al cap i a la fi la població islàmica mudèjar era superior a la cristiana en la seva llengua, religió i propietats mentre va poder, però va perdre passes amb celeritat. Per la seva banda, el món jueu va ser més ben tractat. L'economia ho facilitava i també certes professions de qualitat com les de trujamà i alfaquí —intèrprets i metges. Així la *dbimma* de tots fou més un mirall que una realitat.

PARAULES CLAU

Bisbats, parròquies, mudèjars, alfaquins.

Christians, Muslims and Jews in the kingdom of Jaume I

ABSTRACT

This work describes the evolution of the Christian, Moorish and Jewish communities in the Kingdom of Valencia within an approach to the difficulties in the coexistence among the three of them. Focusing on the first community, the Christians, the text highlights how the King wanted to consolidate a so-called *border Christianity*, with the control of different parishes and episcopates. When it comes to the second one, the Muslims or Mudejars, although they were superior in terms of language, religion and properties, they quickly lost their power. Finally, the third community, the Jews, were better treated. Their economic situation together with high qualified professions such as the *alfaquí* (doctor) and *trujamà* (interpreter) made it possible. That is why everyone's *dbimma* was more a mirror than a reality.

KEY WORDS

Episcopates, parishes, Mudejars, *alfaquins*.

1. Se sintetitza aquí la conferència pronunciada en el Museu d'Història de Catalunya el passat 29 d'abril de 2008, a petició de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Atesa l'extensió del tema i les poques pàgines en les quals s'ha de desenvolupar, es prescindeix de la majoria de les notes bibliogràfiques que haurien d'acompanyar-la i només se citen aquelles aportacions que cal esmentar de manera obligada.

El meu cor ha adoptat totes les formes. Ha estat pastura de gaseles i un convent per a monjos cristians, un temple per als ídols i la Ka'ba d'un pelegrí, les taules d'una Torah i les pàgines d'un Alcorà. Sóc de la religió de l'amor: allà on aparegueren els camells de l'amor, allà l'amor és la meva religió i la meva fe.²

No, no era aquest el cor de Jaume I. En el rei no s'hi contemplava tot l'amor desplegat per un musulmà que moria quan el seu emirat murcià es trobava també agonitzant. Aquesta manera islàmica de pensar en les tres religions monoteïstes que hi havia a la Península no era la mateixa que tenia el rei conqueridor, potser sí la que tenia el seu gendre Alfons X el Savi i l'anomenada *Escola de Traductors de Toledo*. Però de cap manera era el punt de vista d'un rei que, en primer lloc, era un cavaller laic, un monarca que personalitzava la religió a la seva manera, tal com pot constatar-se fent una simple lectura del *Llibre dels feyts*. Per a ell, l'hegemonia cristiana li era donada des del naixement i tenia el suport de l'Apòstol, nom que llavors rebia el papa de Roma.

Davant d'això, fóra gairebé inútil intentar parlar d'una harmonització cultural i religiosa dels tres pobles que van viure —més que no pas conviure— en el conjunt de les terres de la naixent Corona d'Aragó, sobretot en els regnes creats per Jaume I després de la conquesta de Mallorca i València. Aquests fets obliguen aquest conferenciant a parlar de cadascuna d'aquestes majories/minories per separat, per bé que, lògicament, estenen cables entre certes vinculacions.

L'ESGLÉSIA I EL MÓN CRISTIÀ AMB JAUME I

Era aquest, no cal dir-ho, l'hàbitat personal del rei, d'aquell rei que durant força anys va respectar molt el pontificat, atès que la seva mentalitat era en el seu conjunt més gúelfa que gibel·linoimperial. Perquè —al marge de la mort del seu pare, Pere el Catòlic, a la batalla de Muret (1213), on va caure davant els creuats pontificis de Simón de Montfort—, el nen de cinc anys que era Jaume fou retornat als seus vassalls catalanoaragonesos perquè en els seus primers anys visqués i es formés entre els templers del castell de Montsó. Per tant, les idees cristianes i de conquesta, fins i tot bèl·lica, van acompanyar l'educació del nen-jove rei. Un rei que amb el temps, ja d'adult, es va adonar que calia distingir entre l'Església com a institució i el poble cristià situat a la seva base, tant en el món agrari com en l'urbà, i tant en l'àmbit feudalvassallàtic com paraburgès. Per això, Jaume I va contemplar dos vessants diferents del seu cristianisme, tot i que es podien complementar: el vessant institucional i el popular, incloent-hi les reformes eclesiàstiques. L'institucional era molt impor-

2. Citació d'Ibn Al-'Arabi, mort el 1240 a Múrcia. Vegeu Robert Ignatius BURNS (1987a), *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, p. 9.

tant i per això el rei acostumava a fer cas als manaments de l'Apòstol, sempre, és clar, que li poguessin convenir (aquesta és una matisació que caldrà desenvolupar). Com veurem, el segon vessant encara serà més fecund.

La creació de nous bisbats

Tanmateix, atendrem, en primer lloc, el primer vessant, perquè, sense ell, no s'hauria produït cap conquesta ni cap expansió cap a noves terres. El rei, a més de confiar en la noblesa i les ciutats, havia de comptar també amb l'Església, amb els bisbes de les diverses diòcesis que l'ajudaven a l'uníson, i amb el mateix Papa, que concedia —o no— el privilegi de croada a les seves guerres. I aquest significava un increment impositiu que afavoria les arque reials i podia incrementar els soldats en els moments decisius de la confrontació, tal com va ocórrer el 1236 després de la celebració de les Corts de Montsó i l'obtenció papal de la croada per a la conquesta de València.

Un cop assolides aquestes conquestes, tant a Mallorca com a València, s'hi havia de solucionar el problema dels nous bisbats, i en aquests Jaume I no va seguir necessàriament les pautes de l'Apòstol. El rei sabia que la institució era cabdal, com també ho era el control dels nous bisbes. Per això, durant un temps, va forçar el nomenament del primer bisbe de Mallorca, intentant que ho fos Bernat, benedictí de Sant Feliu de Guíxols, o Ferrer Pallarès, paborde de Tarragona. Va topar amb la negativa del Sant Pare, que volia sobretot que aquest bisbat fos «ad manus romanae ecclesiae». El papa Gregori IX —en principi, amic del rei— va sol·licitar l'ajut de Ramon de Penyafort, el qual va compilar els *Decretals pontificis* mentre va viure a Roma. El Sant Pare sabia el que es feia, ja que Ramon de Penyafort tenia una veritable amistat personal amb Jaume I. Finalment, hom aconseguí que el primer bisbe, nomenat pel Papat, fos Ramon de Torroella més enllà del parer reial. Ara bé, com que el privilegi papal d'Urbà II del 1095 concedia la integritat de delmes al rei que conquerís noves terres, Jaume I, ofuscat davant d'aquest nomenament, es va afermar en aquella concessió de finals del segle XI i no va cedir cap delme a Ramon de Torroella.

Amb tot, aquest no va ser l'únic problema diocesà plantejat en el seu regnat. Més aviat va ser un esdeveniment menor si el comparem amb tots els anys esmerçats en la lluita politicoreligiosa per a l'obtenció del bisbat de València. El toledà Jiménez de Rada, fent ús del privilegi que la seva arxidiòcesi tenia com a primat d'Espanya, va exigir que el bisbat de València passés a jurisdicció del de Toledo. Però Tarragona s'hi va oposar. Van volar discussions entre uns i altres, que van arribar fins als segles dels visigots peninsulars. Sortosament per a una de les discussions que es va perllongar durant nou anys, entre el 1238 i el 1247, Jiménez de Rada morí al Roina, camí de Lió.

Des d'aquell moment, Jaume I i el bisbe de Tarragona van gaudir de més llibertat i València va acabar sota la jurisdicció de l'arxidiòcesi catalana amb Andreu Albalat com a bisbe. Tanmateix, aquest, que era amic i, fins i tot, confessor de Jaume I, es va veure arrossegat també a competir amb el rei per a l'obtenció del delme. Era una situació semblant a la que s'havia produït a Mallorca, ja que Jaume I afirmava que: «[...] segons la nostra consciència, no creiem que estiguem obligats a fer més [...]», ja que «[...] vam arrencar aquesta església de les mans dels pagans i la vam conquerir amb la nostra pròpia sang i la vam restaurar al culte cristià».³

Per qüestions d'espai, no em puc estendre més en aquests temes institucionals, per bé que caldria esmentar el cas del bisbat de Segorbe-Albarrasí, jurisdicció que tot sovint era motiu de burla a causa del seu escàs potencial econòmic: «El bisbe d'Albarrasí, dues mules i un rossí».⁴

El rei i les seves parròquies

A més, el rei, fetes les seves conquestes i creats els nous bisbats, després necessitava la seva Església a la frontera, com aquesta necessitava, entre altres coses, les donacions reials.

Sense ella, es podia mantenir el poder reial a les noves conquestes? Perquè a Mallorca, a Eivissa, el món islàmic va desaparèixer en poc temps. Aquesta reprovable solució s'hi va aconseguir perquè l'espai era petit i la repoblació l'ocuparia en pocs anys. No obstant això que s'ha dit, també a l'illa es va haver de *purificar* —aquesta fou la paraula usada— qualsevol mesquita trobada, que fou convertida majoritàriament en parròquia, tal com assenyalen Pere Xamena i Francesc Riera en un excel·lent estudi sobre la història de l'Església a Mallorca. Penseu que només al recinte fortificat de l'Almudaina hi havia set mesquites.⁵

Però a València la situació fou diferent. L'extensió del medi geogràfic no permetia, almenys de cop, expulsar tots els habitants islàmics. Això es va poder fer a Borriana, força també a València i encara al sud, després de les revoltes dels anys 1247-1248 i 1257-1258. Malgrat tot, ni així es va procedir a un èxode total, i en alguns llocs els musulmans superaven els repobladors cristians. Per Burns, al seu primer gran llibre *El reino de Valencia en el siglo XIII: Iglesia y sociedad* —publicat en anglès, castellà i català el 1967, el 1982 i el 1993, respectivament, referenciat a la

3. Robert Ignatius BURNS (1982), *El reino de Valencia en el siglo XIII: Iglesia y sociedad*, València, Del Cénia al Segura, p. 358, 2 v.

4. Jaime VILLANUEVA (1803-1806), *Viage literario à las iglesias de España*, vol. III, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, p. 63. Citat també per BURNS (1982), p. 302.

5. Pere XAMENA i Francesc RIERA (1986), *Història de l'Església a Mallorca*, Palma de Mallorca, Moll, p. 46.

nota 3—, el regne croat de València —títol de la traducció catalana— es va poder sostenir en gran part per l'Església cristiana. La que va enfortir els ànims dels repobladors, que va enviar membres d'ordes religiosos —ja fossin militars o mendicants— per terres de frontera, que va crear bisbats i arxidiaconats als quals el rei va voler controlar. I, sobretot, va establir una xarxa parroquial —xifres exagerades parlen de més de dues-centes esglésies sobre mesquites existents anteriorment— que fou clau per a la continuïtat del regne.

Si es vol conèixer en profunditat aquest tema de les parròquies —quelcom essencial al llibre de Burns—, suggereixo que es busqui el títol que hem citat. En una conferència de sinopsi com aquesta, estudiar parròquia per parròquia tot el regne seria potser un despropòsit que desequilibraria el conjunt de la síntesi. Però això no vol dir que no se subratlli tot allò que, segons crec, és el més important aportat per Burns al seu estudi. S'hi inclou, així, la citació de les dotze parròquies que es van constituir a València, a la capital, d'on van sorgir quatre dels consellers que per cada parròquia formaven part del consell general de la ciutat. Aquestes parròquies són les següents: Sant Andreu, Sant Martí, Santa Caterina, Sant Joan de la Boatella, Sant Nicolau (Sant Pere màrtir), Sant Tomàs, Sant Pere a la catedral de Santa Maria, Sant Bartomeu, Sant Esteve, Sant Salvador, Sant Llorenç i Santa Creu de Roters. Parròquies que segles després van ser dibuixades pel valencià Tosca, el 1704.

Burns, prescindint d'aquest anacronisme, va utilitzar l'esquema de Tosca per mostrar-ne la ubicació original, encara que el dibuix de les esglésies no fos idèntic al de quatre-cents llargs anys abans. Personalment, confessant aquesta discrepància, no penso que sigui inadequat aquest esquema si, en lloc d'aquests edificis que es veuen en Tosca, hi apareguessin únicament punts. Ara bé, només aquesta petita aproximació al fet més concret del sistema parroquial confirma els meus temors sobre una exposició detallada i saporífera al llarg de tot el regnat. Temors que ja serien immensos si, a més d'aquest estudi parroquial valencià, se n'afegissin d'altres de territoris de la Corona d'Aragó que hi presenten força similituds,⁶ però sense ser en terres frontereres. És el cas de la *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, que recull la major part del regnat de Jaume I, ben il·luminat.

Malgrat tot això, crec que és millor assenyalar, sobretot a València, la importància que Jaume I donava a l'esquema parroquial, fins i tot més que al municipal, pel fet de ser un element fonamental «per transformar l'ocupació provisional en una organització definitiva».⁷ I segueix essent millor establir els seus objectius religiosos, socials, i fins i tot les seves fallades humanes, en aquestes parròquies. Aquestes parròquies han de tenir rector, sacerdots, diaques, ajudants, però també tota la col·laboració del grup

6. Josep BAUCELS (1999), *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, tesi doctoral microfitxada, Universitat de Barcelona, p. 234.

7. BURNS (1982), p. 137.

cristià que les envolta. Per a això, la litúrgia, les pompes, els costums, el món religiós de l'espectacle —fins i tot peces teatrals— i el so, la missa cantada, la processó, les cerimònies, les llànties votives i la capella arran de camí no podien faltar als assistents i, després, participants cristians. Fins i tot el repic de campanes dia i nit —que molestava tant els musulmans i que a Sogorb va produir un autèntic guirigall islàmic quan el van sentir per primera vegada— havia de sonar constantment, marcant les hores, però molt més que les hores.

Així s'exposaven els esdeveniments notables que succeïen al terme jurisdiccional de la parròquia: des dels naixements fins a les morts passant, òbviament, pels matrimonis. Perquè la parròquia es preocupava de moltes coses: de l'ensenyament primari, i l'ensenyança religiosa, de manera que tothom conegués el parenostre i l'avemaria. I, per molt que fos així, encara el 1273 no tots els cristians podien aprovar aquesta assignatura, molt menys la que fa referència al credo. I, caram, com se'n va preocupar el rei Jaume I! Són seves les paraules d'aleshores sobre el malestar regi per la lentitud, en ocasions, de les conseqüències eclesiàstiques que havien de succeir el fet conqueridor:

Ja que nós, Jaume, hem arrancat de les mans dels infidels el castell de Xàtiva, situat al regne de València... en el qual sempre s'hauria de celebrar l'ofici diví. Per tant, hem fundat una capellania per a la capella de la Verge Maria a l'anomenat castell de Xàtiva, en la qual sense interrupció un sacerdot haurà de celebrar l'ofici diví tant a les hores de dia com a les de nit.⁸

La conquesta de Xàtiva havia tingut lloc el 1244. Però aquesta afirmació de Jaume I és del 15 de juny de 1276, poc abans de la seva mort. Sí, la parròquia fou una cèl·lula fonamental en el manteniment del Regne de València. Però, a vegades, aquesta cèl·lula envellia sense haver extret, durant el seu temps d'existència, tot el potencial que se n'esperava. Encara més, també es podia veure tot allò de negatiu que en qualsevol societat humana, en qualsevol forma biològica —per seguir la metàfora que hem utilitzat—, sol aparèixer a la vida.

Com a bon historiador que és Burns, no es retreu d'assenyalar els escàndols que podien passar més fàcilment en aquell món emergent d'un cristianisme de frontera: casos de concubinat, cobdícia, enemistat, mundanitat clerical, homosexualisme, estupres, desfalcs, assistències a tavernes, espectacles i «cantatrius», joc de daus, desobediències a les instruccions sinòdiques sobre la litúrgia, incorporació en la vestimenta de grans espases per part dels clergues. No obstant això, vistes les circumstàncies d'aquell cristianisme de frontera, Robert Burns interpreta que, en general, el clergue es va mostrar digne de la seva missió i, com a catòlic que és, a més d'historiador, presenta una excusa difícil de no acceptar perquè «com a mínim, un

8. VILLANUEVA (1803-1806), vol. IV, p. 265-267.

escàndol no existia. L'escàndol del silenci davant dels escàndols i la falta de coratge per enfrontar i resoldre els problemes que es presentaven».⁹

Intents de reformes clericals segons el Concili del Laterà

Per descomptat que Jaume I els va voler resoldre, sobretot a les altures i en benefici propi: el de la seva monarquia, com era natural. En realitat, les qüestions de reforma eclesiàstica, que van arrancar del Concili del Laterà del 1215, van començar a surar a l'Església peninsular —ja fos castellana, portuguesa, naturalment, catalanoaragonesa— a la frontera entre els anys vint i trenta del segle XIII. Pensem que Gregori IX va enviar el seu legat Jean d'Abbeville a recórrer totes les províncies eclesiàstiques peninsulars molt al final dels anys vint. Això vol dir les arxidiòcesis de Braga, Santiago, Toledo i Tarragona. I, amb Abbeville, hi anava el reformista dominicà de Catalunya Ramon de Penyafort. Recordem que Abbeville fou qui va preguntar a Jaume I a Lleida (1229) el perquè de la seva primera conquesta a Mallorca. Fou també qui va ser a l'anul·lació del primer matrimoni del rei amb Elionor de Castella. Però el recorregut d'Abbeville i Ramon de Penyafort no va tenir les conseqüències previstes.

Malgrat certes matisacions, que se li han fet després, Peter Linehan ha plantejat crítiques a aquestes reformes, i ha assenyalat els continus errors de l'Església peninsular, més donada en part al que ara explicarem que a canviar en profunditat.¹⁰ Perquè aquest concili —el del Laterà— no en trobarà un altre de plenitud més gran fins al de Trento, ja a mitjan segle XVI. En tot cas, les transformacions clericals depenien del bisbe i també, pel seu col·laboracionisme o no, del capítol mateix. Per això, és curiós que sigui Tarragona l'arxidiòcesi més innovadora i que en algunes coses Linehan, en anys anteriors, coincideixi amb Baucells, després.

La curiositat, amb tot, té una resposta: el caràcter de Pere d'Albalat, membre de l'orde de Predicadors i bisbe de Lleida, el qual en la seva estada de només catorze mesos va aconseguir l'*Ordinatio Ecclesiae Ilerdensis* del 1237, molt propera a les reformes del Laterà. Després, com a arquebisbe de Tarragona des del 1238, va ampliar el seu radi de jurisdicció a tota la província eclesiàstica del nord, que incloïa bisbats aragonesos —Saragossa al capdavant— i catalans més tard. Albalat, els anys en què va regir la Tarraconense, d'acord amb la seva *Summa Septem Sacramentorum*, va crear una primavera eclesiàstica de primer ordre, amb concilis provincials i visites a diversos llocs de la seva arxidiòcesi, vigilant i reformant el clero. Va estar acompa-

9. Robert Ignatius BURNS (1989), «Iglesia y sociedad de Valencia durante la generación de la conquista», a Juan FERRANDO BADÍA (cur.), *En torno al 750 aniversario: Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, vol. II, València, Consell Valencià de Cultura, p. 107.

10. Peter LINEHAN (1975), *La Iglesia española y el Papado en el siglo XIII*, Salamanca, Universidad Pontificia, col·l. «Cuadernos de Historia de España».

nyat del seu amic i coreligionari d'orde Ramon de Penyafort i, a més, va aconseguir fins i tot crear escola: Bernat Calbó, bisbe de Vic; Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca, i Asnar Díaz, bisbe de Calahorra. Tenien ideals semblants a Pere d'Albalat i a Ramon de Penyafort, el qual es va negar a ser prelat, però no a crear obres religioses i de dret. Aquest fou el cas magistral de la seva *Summa Iuris*.

Però en morir Albalat el 1248, l'arxidiòcesi de Tarragona ja no va tenir aquest ritme i, a la primavera, no la va seguir l'estiu, sinó un hivern gèlid. Benet de Rocafortí, el seu successor, fou un desencant i va celebrar un sol concili provincial el 1253 per afirmar que no s'havia de reformar res més perquè ja hi havia massa lleis de reforma. Algun sínode o altre es pot sumar cap al final del seu mandat. Però, al voltant del 1268, la província Tarraconense havia empitjorat en relació amb la del temps d'Albalat, segons la perspectiva del ja citat hispanista alemany. De fet, aquesta visió és ratificada anys després per Santiago Bueno, amb un pròleg d'Antonio García en què aquest últim afirma, sense cap dubte, que «l'època de major esplendor i desenvolupament del dret canònic coincideix cronològicament amb l'expansió de la Corona aragonesa, que es fa sota el regnat de Jaume I».¹¹

Ara bé, una cosa era la teoria i una altra la pràctica. Com ja hem dit, a la Tarraconense es van intentar reformes, purificant el clero. Però no es va poder fer tot. I, a més, Jaume I, als seus territoris d'herència patrimonial, no va aconseguir anar més enllà, si no és que es pensa en el suport que el monarca va donar als nous ordes religiosos que navegaven amb bon rumb des del començament del segle XIII. Al cap i a la fi, el rei devia molt als seus ordes militars —templers, els primers, i també hospitalers—, però va donar moltíssim suport als nous ordes menys bel·licosos però més urbans, en contacte amb les noves classes —riques i, sobretot, pobres— de la ciutat. Webster ho afirma amb rotunditat en parlar de la protecció reial als mendicants.¹²

Certes discussions econòmiques que van durar tres dècades

Exhortem seriosament el nostre estimat fill en Crist, el rei d'Aragó, segons la saviesa que Déu li va concedir, que mediti com tot el que separi per a l'honra i glòria del nom diví li mereixerà un tresor al cel; [i que hauria d'] assignar al futur bisbe i a la catedral i a les altres esglésies de la ciutat una decorosa dotació.¹³

11. Santiago BUENO SALINAS (2000), *El derecho canónico catalán en la baja edad media: La diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, p. 8.

12. Jill R. WEBSTER (1998), *Per Déu o per diners: Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Catarroja, Barcelona, Afers, p. 29.

13. Josep SANCHIS I SIVERA (1921), *La diócesis valentina: Nuevos estudios históricos*, València, La Voz Valenciana, col·l. «Anales del Instituto General y Técnico de Valencia», p. 195-197.

D'aquest paràgraf, escrit pel papa Gregori IX, es pot aprofitar tot per ser, a més, un document absolutament segur, ja que procedeix de l'Arxiu Secret del Vaticà. I el Papa no podia ser més expedit en la seva petició del 9 d'abril de 1239 abans, per descomptat, del nomenament definitiu del primer bisbe de València —no el pensat pel rei— i naturalment abans de la sentència o sentències de la pugna Toledo-Taragona ja assenyalada. L'economia, les rendes de la nova diòcesi, sens dubte, anaven en primer lloc. En el fons, no s'estava demanant res que Jaume I no hagués promès a les Corts de Montsó del 1236, prèvies a la conquesta de la ciutat. Perquè prop d'allà, segons un compromís reial signat a Lleida, «en primer lloc i abans de qualsevol altra cosa» s'havia de finançar la diòcesi. Però una cosa era dir-ho i l'altra fer-ho enmig de totes les pressions que ja hem explicat anteriorment. Perquè si Jaume I feia cas de tot allò que l'Església, i naturalment la suprema de Roma, li demanava, quedava força despullat quant al seu patrimoni reial mateix.

Al principi, el rei va transferir a la seva diòcesi, o a les seves parròquies, les mesquites, oratoris, cementiris i terres o rendes que els havien mantingut, excepte el cementiri de la capital, que es volia convertir en mercat. Encara més, després de la carta de Gregori IX, va lliurar una suma global de deu mil besants en plata, i es va fer també en part responsable de les despeses de la diòcesi. Hi havia més donacions, però no vull allargar el text, sinó anar al nucli del problema que va girar al voltant de tot el regnat de Jaume I. Perquè, què es feia amb el delme de l'Església? Era la suma més important de totes les cessions al món clerical, ja que es tractava d'una imposició que requeia sobre tota mena de producció, ja fos agrària —la més rica—, ramadera o fins i tot la que repercutia sobre la manufactura o el comerç.

Tècnicament, al rei li corresponia un terç d'aquest delme, però Jaume I no en feia prou. Tampoc l'Església, que exigia una quantitat més gran. Encara més, si era possible, no solament el delme del patrimoni reial, sinó el de tots aquells senyors les propietats dels quals eren fora dels límits regis. La discussió en aquest sentit també va existir a les demarcacions de Tortosa i, en general, abraçava tots els regnes de la Corona. Perquè segons l'obra que abans hem citat de Baucells, també a Barcelona hi havia aquests maldecaps econòmics. Però, és clar, a les esglésies frontereres, que s'havien de consolidar, la qüestió era molt més palpable. El rei Jaume va intentar arribar a acords i ho va aconseguir amb Ferrer Pallarès cap al 1241-1242.

Però els bisbes posteriors, sobretot Andreu d'Albalat, no van acceptar aquests compromisos adduint que el monarca els havia firmat amb un bisbe controlat i només amb cinc canonges que eren, a més, membres de la cort reial. No valia, i la batalla decimal va continuar. Van passar els anys, acords com el del 1268 que no van ser respectats i finalment es va arribar al 1273. Quin un, el dominic català Andreu d'Albalat, que fou bisbe de València entre els anys 1248 i 1276! I això que havia arribat a ser canceller als regnes de Jaume I, dipositari del segell reial, confident i misatger del rei. Ni així: abans que res era bisbe de València i la disputa va seguir entre

el rei i el seu díscol vassall. Perquè Andreu d'Albalat pretenia que el rei renunciés al seu terç, es fes càrrec de les despeses i dels deutes de la diòcesi i fins i tot controlés la negativa senyorial al pagament del delme.

Albalat ho va intentar tot, però Jaume I era molt rei. Fins i tot en la senectut, el monarca es va defensar fent certes concessions del seu castell de Xulella, de la seva població de Garg... Però Jaume va mantenir el terç reial sobre el pa i el vi, sobre les hortalisses dels voltants de la ciutat. En una paraula, més de nou mil sous anuals es van retenir al patrimoni reial. Al cap i a la fi, Jaume I, ja proper a la mort, afirmà que ja no pensava pagar més com he assenyalat al començament d'aquest treball. Què més podia esperar l'Església, el poder de la qual, després d'altres papes, corresponia ara a Gregori X? Que lluny que eren les seves disputes, però també aproximacions, al papa Gregori IX, que va morir el 1241! No obstant això, el seu successor Innocenci IV va mantenir relacions sorprenents amb Jaume I. Perquè en dues ocasions, a petició del rei segons Vincke, va obligar el clero de la seva Corona d'Aragó a pagar una part dels seus ingressos. Una vintena porció el 1247 i un cinc per cent més el 1249.

Precedents que van marcar anys més tard l'actitud d'un altre Papa, el 1265, en ocasió de la conquesta de Múrcia.¹⁴

Com a conclusió: entre símbols culturals i religiosos

Innocenci IV, d'altra banda, va posar la cirereta al pastís del Regne de València quan semblava que el rei en culminava la conquesta i fundació. Perquè, enmig d'un ambient universitari a mig Europa, amb París, Bolonya, les angleses d'Oxford i Cambridge, la castellana Salamanca i Montpeller, que va tenir una gran vigència en diferents aspectes —els mèdics sobretot—, el 1245 Innocenci IV va atorgar document per fundar la Universitat de València. Veritat? Sí. Es va arribar a pensar que aquesta creació, finalment més nominal que veritable —creació d'universitat pontificia si feia falta, és a dir, amb caràcter de validesa internacional en els títols i en el possible alumnat—, podia interessar la consolidació del Regne. Al cap i a la fi, els habitants de Montpeller havien triplicat, en la seva repoblació, els lleidatans i quasi igualaven els barcelonins. Es pensava que es podria extraure força suc a la universitat valenciana, igual que podia venir-hi gent de Bolonya i Tolosa.

Un somni amb certes possibilitats, però irreal al cap i a la fi. Que Jaume I pensés en ell és indiscutible. Però aquest *estudium* va estar mancat de fons econòmics, en un medi geogràfic amb força perill encara el 1245 i en un racó llunyà de la cristiandat. Hi podia haver un desplaçament a la Mediterrània occidental? És veritat,

14. Johannes VINCKE (1962), «Estado e Iglesia en la historia de la Corona de Aragón de los siglos XII, XIII y XIV», *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1, Barcelona, Talleres Gráficos de la Viuda de Fidel Rodríguez Ferran, p. 275.

però es va intentar culturalment massa aviat a València. Amb les coses així, la primera universitat consolidada de la Corona d'Aragó, excepte Montpeller, que cauria en mans de la dinastia privativa de Jaume II de Mallorca, el fill de Jaume I el Conqueridor, va ser Lleida. Però ja ho va ser el 1300 i, primer de tot, se la va dotar de fons econòmics. València havia estat una fantasia, tot i que el sistema escolar —primari i religiós— a la ciutat i Regne, dependent en gran part de l'Església, ha estat reconegut com a digne de ser recordat pels millors especialistes en la història del segle XIII peninsular.

Realitat inicial, símbol plurisecular i nova fundació als primers moments de la presa de València fou l'església secular, l'hospital i el monestir de Sant Vicent de la Roqueta o Sant Vicent màrtir. Perquè es tenia la idea que el diaca de l'església de la Saragossa romana, Vicenç, havia estat coronat en el martiri al costat de la ciutat de València. I aquesta memòria va transcendir fins a l'emperador Constantí el Gran, que va manar erigir una església a València allà on va morir sant Vicenç, on van quedar les relíquies del sant. Per descomptat que moltes d'aquestes relíquies es van allunyar del lloc després de la invasió musulmana. Però hi va quedar la sepultura mateixa del sant, ja buida, durant els llargs segles de domini islàmic. Reis de Castella i Lleó, com Alfons VIII, i d'Aragó, com Alfons el Cast i Pere el Catòlic, entre d'altres, no se'n van oblidar. Encara menys, és clar, Jaume I, perquè «nostra consciència és que Nostre Senyor Jesucrist va sotmetre la ciutat i tot el regne de València a nosaltres i [els] va arrencar de les mans dels pagans gràcies a les glòries de sant Vicenç...».¹⁵

Sota aquest sentiment no fa falta relatar tots els esforços del rei Jaume per fundar el complex abans assenyalat «[...] on havia estat enterrat el venerable Vicenç». Esforços, a més, que van suposar un patronat regi en aquesta fundació exempta de qualsevol dependència del bisbat. Però n'hi va haver més: l'obligació que el rei va mantenir de buscar l'orde més apropiat per a la seva vigilància, passant per diferents col·lectius religiosos fins arribar, ja mort Jaume, als cistercencs de Poblet. El rei també es va ocupar de finançar correctament la seva església, hospital i monestir que, moltes vegades, va actuar fins i tot com a residència de funcionaris pensionistes al servei del monarca.

De tot això, no cal parlar-ne més. Tornaria a ser esgotador. Però sí que hi vull afegir que, en aquest nou regne —el més important de conquesta per al rei—, hi hauria molt temps més tard santuaris marians com el de Nostra Senyora del Puig. Però ara, amb el de Sant Vicent, es creava —diguem-ho així— la joia de la corona de València. Perquè la seva reconstrucció —i en aquest temple es guardava l'estendard reial que va onejar sobre les muralles de la ciutat en el moment de la seva rendició i possessió— feia patent un símbol fonamental. Al regne, hi arribaven frares soldats d'ordes militars, però també frares dels ordes mendicants, un guirigall, en fi, de re-

15. BURNS (1982), p. 617.

pobladors de tota mena que aquí ja no tractem. Però tots sabien que hi havia una tradició i una relíquia santa per aprofundir en els sentiments religiosos i patriòtics del nou regne, per crear un esperit local sense necessitat d'esperits mossàrabs inexistents. Perquè, per als cristians que arribaven de nou, la terra els pertanyia des de sempre. La reivindicaven com a tal: no, ells no eren un exèrcit d'ocupació ni colonitzadors abruptes. Havien tornat a casa seva i farien formar totes aquelles mesquites, tot aquell món islàmic, tots aquells arabescos que els envoltaven. Els musulmans sabrien, fins i tot ideològicament, qui eren els cristians de sant Vicenç. Un màrtir, el nom del qual ja ho diu, que va saber morir amb valor per les seves creences. Les mateixes creences que ara tornaven a un emirat convertit en regne.

EL COLONIALISME MEDIEVAL DE L'ISLAM VALENCIÀ

A l'hora de parlar de les relacions entre el rei cristià i el món islàmic, cal que dirigim la nostra mirada cap als musulmans valencians. En primer lloc, perquè des d'aquell moment i fins a l'expulsió dels moriscos l'any 1609, els musulmans valencians van ser la societat majoritària arreu dels diversos territoris de la Corona d'Aragó. Els aragonesos potser van arribar a ser, a tot estirar, uns 70.000 o 80.000. A Catalunya, entre Lleida i Tortosa, no van passar dels 10.000. A Mallorca, ben pocs van sobreviure, ja que la majoria van ser venuts com a esclaus a altres terres i la resta va morir. Al cap de dues generacions, realment, no quedaven musulmans mallorquins. Se n'ha parlat força, d'aquest tema, i s'ha assenyalat que el rei, a la seva primera conquesta, va deixar malparada tota la població que s'hi oposava. Ara bé, si ens atenem al que diu el *Llibre dels feyts*, la inexperiència del monarca va esdevenir fonamental, quan va convocar el consell reial en el moment que l'emir mallorquí Yahya ofería tributs per poder salpar cap a Tunísia amb el seu poble. Perquè aquell consell reial es va negar en rodó que la població mallorquina se n'anés, començant pel bisbe de Barcelona Berenguer de Palou. Al cap i a la fi, aspirava a un botí, com el que es va aconseguir després de l'assalt a mata-degolla de Medina Mayurqa. En només quatre mesos, entre setembre i desembre del 1229, el nucli essencial de l'illa fou conquerit i la resistència a ultrança de Xuaip, a la serralada de Tramuntana, va desaparèixer cap a l'estiu del 1231.

Tanmateix, aquest no va ser el cas de València. La conquesta va durar molt més, com a mínim entre el 1232 i el 1245. Hi va haver llocs que van resistir fins a l'impossible com ara Burriana, Xàtiva i també Biar. L'emirat valencià tenia més de cinquanta castells de defensa a ultrança com ja se sabia en aquella època,¹⁶ i, a més, era d'una extensió molt més gran que la d'una petita illa enmig del mar. Per tant, no foren les mateixes raons les que van dur Jaume I a anul·lar qualsevol defensa i àdhuc pre-

16. El noble aragonès Blasco de Alagón així ho va assenyalar llavors, com també el cronista Bernat Desclot, que va explicar que hi havia més de tres-cents castells enrocats. BURNS (1987a), p. 65.

sència islàmica a Mallorca que les que van mantenir el mudejarisme valencià en els seus territoris. Fins i tot la rendició pactada de la capital, València, es va allunyar força de l'atac massiu a Mallorca. El recent creat Regne de València —el costum va ser dictat, a tot estirar, l'any 1239— havia de comptar necessàriament amb la població mudèjar, malgrat l'exili d'una part d'ella, si volia mantenir els assoliments anteriors de la producció econòmica. València, a més, disposava d'una rereguarda de protecció a Aragó i Catalunya, a la mateixa Península, no com Mallorca, que podia ser objecte d'un assalt imprevist d'Abu Zakariya, el governant de Tunis més fort del nord d'Àfrica.

Conseqüentment, a València, l'islamisme va continuar. Hom podria dir, sens dubte, que els musulmans eren molt superiors en quantitat a la repoblació cristiana que anava arribant a través dels llibres de repartiment, dels ordes militars i àdhuc mendicants, i fins i tot de les cartes de poblament.¹⁷ Per aquestes es va pactar la particular *dhimma* de convivència entre els mudèjars, majoritaris a la vila o ciutat, i els aragonesos —més al nord del país— i els catalans, en el centre i el sud del territori. Què feia la generació mudèjar durant els anys del regnat de Jaume I? Tan cabdal és aquesta pregunta com les diverses respostes que s'hi han donat al llarg del temps.

Durant els anys quaranta i cinquanta del segle xx i fins i tot més endavant, hi va haver una línia d'optimisme respecte de la situació mudèjar a València. Roca Traver¹⁸ i Gual Camarena¹⁹ van defensar que els mudèjars van mantenir propietats com a camperols i van poder continuar dedicant-se a la manufactura i àdhuc a la indústria del paper a Xàtiva. N'hi va haver que van continuar el seu comerç al llarg dels *fonduks* on s'hostatjaven, les aljames podien reunir-se com a assemblees a tot el regne, tenien escoles pròpies i van mantenir la seva religió. És més, hi van romandre autoritats pròpies com ara el muetzi, que pregonava oracions a les mesquites; el caid, que era —tot i que cada vegada menys— alcaid de castells; el cadi com a màxim representant de l'islamisme; l'*amin*, necessari per recaptar impostos; el *muq-qadam*, que ajudava el caid; el *saib al watha'iq*, veritable redactor de documents, i, finalment, l'alfaquí, un jurista civcoreligiós. Tots dos autors van anar encara més lluny en afirmar que un mudèjar ric podia anar-se'n a la Meca tal com establia l'Alcorà que havien de fer tots els musulmans un cop a la vida.

Si era així, evidentment els mudèjars havien d'estar força contents, ja que conservaven la seva llengua —l'àrab, l'algaravia—, la seva religió, les seves institucions i bona part de la seva economia. Tanmateix no estaven contents perquè sabien que, en el fons, els nous senyors no els volien.

17. Enric GUINOT (1991), *Les cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat de València.

18. FRANCISCO A. ROCA TRAVER (1952), «Un siglo de la vida mudéjar en la Valencia medieval (1238-1338)», *Estudios de la Edad Media en la Corona de Aragón* (Saragossa), núm. 4, p. 115-208.

19. MIGUEL GUAL CAMARENA (1949), «Mudéjares valencianos. Aportaciones para su estudio», *Saitabi* (València), núm. 7, p. 165-199.

Al cap dels anys, noves generacions d'historiadors s'han replantejat la pregunta i alguns han arribat a formulacions antagòniques, malgrat que uns més que els altres han reconegut que l'evolució mudèjar va ser cada vegada menys favorable. Cal analitzar diversos punts de la qüestió, a fi d'arribar a conclusions més realistes.

En primer lloc, cal considerar l'economia i les exaccions fiscals, tot advertint, però, que a les àrees agrícoles els camperols sempre ho passaven malament, ja fossin cristians o musulmans, si bé aquests darrers eren els que sempre sortien més mal parats. Des d'aquest punt de vista, s'han d'esmentar determinades imposicions que per tocaven als camperols amb independència de la seva religió. Així, la peita, sobre la riquesa dels béns; la quèstia, més indefinida; el morabatí, que pagaven tot aquells que tenien propietats de més de 105 sous; la lleuda, i el peatge, com a drets de duanes i trànsit de mercaderies, i també el dret de sopar, que era una tarifa hospitalària que es pagava al senyor de vassalls: totes aquestes imposicions eren comunes a tothom. No ho eren, tanmateix, el besant islàmic, l'alfarda, el *zakāt*, l'impost de la sofra i, el pitjor, el fet que el pagament d'una dècima part de la collita s'anés incrementant fins a arribar al terç. Tot i així, la cúspide de la imposició se cenyia sobre el pagament dels delmes aplicat en principi als *sarraceni populati*, és a dir, aquells que havien resistit durant la conquesta o s'havien revoltat posteriorment, però vàlid des del 1268 per a tot el mudèjarisme.²⁰ Amb tot, aquestes qüestions esdevenen menors en l'anàlisi que Robert Burns i Pierre Guichard fan sobre la qüestió: el primer, més moderat en la seva crítica a la pressió econòmicosenyorial sobre el mudèjar, i el segon, molt més radical en les seves posicions.

Pierre Guichard parteix d'un origen gairebé paradisiac —si n'exagerem els termes— de la població islàmica abans de la conquesta. Aquest autor afirma que no hi va haver cap classe feudal sobre la xarxa d'aljames i comunitats rurals que hi havia a l'emirat valencià. Els camperols eren propietaris alodials i l'únic vincle d'unió entre tots ells era el tribut alcorànic diferent de la renda feudal i que, de cap manera, malmetia la lliure propietat dels membres de l'aljama.²¹ Una aljama que tenia alqueries —la unitat de la producció valenciana més gran—, que tenia *bins* —castells únicament defensius enfront de qualsevol possible agressió exterior—, que mantenia *baqars* com a refugi senzill dels islamistes. Per a Guichard, no hi va haver en el sentit ple de la paraula cap senyor feudal a l'emirat valencià, qüestió que no acaben

20. Per a un coneixement detallat de tots aquests conceptes, el lector hauria de dirigir-se a l'obra de Robert Ignatius BURNS (1987b), *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre.

21. D'obres de Guichard, força nombroses, vegeu-ne les pàgines sobre la conquesta militar, la repoblació i la condició dels musulmans, les transformacions socials i econòmiques, totes elles a Pierre GUICHARD (coord.) (1980), *Nuestra Historia*, vol. III, València, Mas-Ivars, p. 14-107. Vegeu també Pierre GUICHARD (1989), «Otra vez sobre un viejo problema: orientalismo y occidentalismo en la civilización de la España musulmana», a Juan FERRANDO BADÍA, *Entorno al 750 aniversario: Antecedentes i consecuencias de la conquista de Valencia*, vol. I, València, Consell Valencià de Cultura, p. 73-96.

d'admetre del tot diversos medievalistes actuals, com ara Ferran García-Oliver,²² més proper, no obstant això, a Guichard que a Burns.

Robert Burns afirma precisament tot el contrari.²³ És a dir, que sí que hi va haver senyors a l'emirat valencià abans de la seva conquesta, per bé que no fossin exactament com els cristians posteriors, i que aquests van obrir el pas cap a un règim feudosenyorial, ja des del món colonitzador, que no fou, tanmateix, excessiu. Més aviat va ser, fins a cert punt, moderat perquè la capital, València, que ben aviat es va romanitzar —de dret romà amb el Costum— fou el contrapès vital d'un feudalisme senyorial que ha estat massa exacerbat per a determinada historiografia marxista.

En aquest sentit, ens podem plantejar qui té la raó, Burns o bé Guichard? La continuïtat a la baixa d'una població mudèjar que persisteix fins al segle XVI i encara fins al 1609, ja convertida en morisca des del 1521 com a fruit dels bateigs forçosos a la Germània de Vicent Peris? O bé la desestructuració quasi sobtada d'una discontinuïtat que dóna peu a les ràpides revoltes islàmiques des del 1247, liderades pel musulmà Al-Azraq, més independent que mudèjar, atès que no va ser reduït fins al 1258?

Possiblement, cal pensar en posicions més actuals, com les de Josep Torró, que té en compte tots dos autors i busca una explicació de llarga durada, entre medieval i moderna, prenent com a base, a més, els estudis d'arqueologia medieval.²⁴ Torró creu que, en la producció agrària, s'hi ha de distingir entre el camperol mudèjar i el repoblador cristià. Segons aquest autor, el primer sembla pertot arreu i no deixa sense conrear ni un mil·límetre de terra a l'hora posterior de fructificar la seva collita. Treballa tot el sòl, fins i tot els vessants de les muntanyes, mentre que el camperol cristià —per dir-ho d'alguna manera— és més geomètric, menys productiu. Aquesta divergència ja era coneguda per la Corona, l'alta noblesa i fins i tot els senyors eclesiàstics. Fou aquesta, precisament, la causa per la qual es van mantenir vives les aljames mudèjars, ja que si la producció agrària era superior, volia dir que la renda corresponent també seria més alta. Molts mudèjars podien fins i tot posseir propietats alodials, per bé que si amb el temps aquestes s'anaven perdent, els camperols les abandonaven i es reclutaven com a força de treball en els camps dels seus senyors. Fos com fos, el més probable és que el mudejarisme continués, això sí, vigilat. I aquest va ser el motiu pel qual es va impulsar l'arribada de repobladors cristians.

22. Ferran GARCÍA-OLIVER (1991), *Terra de feudals: El País Valencià a la tardor de l'edat mitjana*, València, Alfons el Magnànim.

23. Per tal de conèixer fins on arriba l'estudi profund de Robert I. Burns, suggereixo al lector que consulti el seu treball, que conté una amplíssima bibliografia amb autors tan importants com Glick, Thomas i d'altres. Vegeu Robert Ignatius BURNS (1987a), p. 19-87 («Conflicte i contacte entre moros i cristians: metodologia mudèjar»).

24. Miquel BARCELÓ (et al.) (1988), *Arqueología medieval: En las afueras del medievalismo*, Barcelona, Crítica.

Des del punt de vista del rei, el 1270 el Regne de València encara era mancat de població. I aquests repobladors, la competència agrícola dels quals era menor que la dels mudèjars, havien de convertir-se en vigies al llarg del món camperol.

Ara bé, els repobladors cristians no deixaven d'engelosir-se dels mudèjars que els superaven i que ells odiaven. Es van produir revoltes mudèjars a finals del regnat de Jaume I, ja el 1276, amb el suport de l'arribada de benimerins a les files dels quals s'havia situat l'exiliat Al-Azraq el 1258. Tanmateix, també es van originar disturbis cristians des del 1275 contra els mudèjars sota el comandament d'un tal Miquel Peris, que pel que sembla va ser un precedent del Vicent Peris agermanat, ja que l'un i l'altre, separats per més de 250 anys, van veure en el mudejarisme valencià un autèntic perill per a la consolidació cristiana. Hi van veure més: que la seva noblesa s'aferrava abans a les fàcils rendes dels seus vassalls mudèjars que als costos més alts dels repobladors cristians. D'aquesta manera, la connexió entre el món medieval mudèjar i el que més endavant seria el món morisc —ja al segle XVI— va tenir lloc en un Regne de València amb un alt percentatge de població islàmica. Amb tot, la pagesia cristiana va aprendre la manera de treballar agrícola dels musulmans i un segle després de la conquesta es van anar desallotjant de les terres d'horta els mudèjars, que van retrocedir més cap a les terres de secà. No deixava de ser, doncs, un retrocés, que el mateix Burns reconeix en el capítol ja citat, molt abans de la publicació del llibre de Torró.²⁵

Però no tot és economia pura, fiscal, alodial o vassallàtica. El cristianisme de Jaume I va intentar coses més difícils com ara la conversió dels mudèjars que tant exasperava l'Apòstol de Roma. Però ho va intentar en dues línies de conversió —més mendicant i urbana— per sobre d'ordes militars que van iniciar el desarrelament fins a la caiguda de l'orde del Temple el 1307. Franciscans i dominics van suggerir diverses maneres d'assolir la conversió islàmica.

Els franciscans que van intentar la conversió van ser titllats de *frares bojós*, per bé que sant Francesc d'Assís arribés a pensar en situacions semblants. Ell, finalment, no hi va participar, ja que no va arribar a la Península, però sí que ho van fer contemporanis seus italians com ara Giovanni de Perusa i Pietro Sassoferato. Tots dos van ser a València el 1228 i van entrar a les mesquites predicant-hi la fe cristiana. No podien esperar res més que la mort, amb la qual pretenien convèncer els musulmans en veure que eren capaços d'anar al martiri per la fe. Com que, d'altra banda, l'emir valencià Abu Sa'id va pactar amb Jaume I i va arribar a convertir-se al cristianisme, no es dubtava que el mètode era eficaç. Tanmateix, més aviat era absurd, perquè la conversió d'aquest emir no es va fer per l'exemple franciscà, sinó sota la pressió de Zayyan, que va substituir com a governant a València Abu Sa'id i el va obligar a marxar en direcció nord, cap a Segorbe, a cercar-hi l'ajut del rei Jaume.

25. Josep TORRÓ (1999), *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València.

Aquests *bojos*, en realitat, no podien fer-hi res. Els dominics, amb Ramon de Penyafort al capdavant, pensaven de manera diferent. Fins i tot, van demanar a sant Tomàs d'Aquino que escrigués una *Summa* contra gentils i, més endavant, Ramon Martí va redactar la seva *Summa* contra l'Alcorà el 1261. Els dominics van estudiar àrab, van crear escoles de conversió a València i també a Múrcia quan Jaume I va arribar-hi. Van voler convèncer els mudèjars, tot i que aquests només es convertien quan eren fets presoners pels croats. Ras i curt, era difícil que el tomisme religiós de l'escolàstica cristiana del segle XIII pogués connectar amb les malmeses filosofia i metafísica clàssiques del desaparegut Averrois a al-Àndalus. Massa tard. L'escolastisme cristià, de base aristotèlica clàssica, ja no podia fer res davant el fideisme ortodox dels teòlegs malaquites. A més, certes ironies de mestres àrabs, que ensenyaven l'algaravia als freres, parlaven per si soles, com les de Muhammad al-Riquti, murcià que va arribar a dir que si ell tenia dubtes amb un sol déu pels seus pecats, no es podia ni imaginar què succeiria si s'enfrontava al tercet trinitari. De la ironia a l'abisme acusador només hi havia un pas, el que va fer Ibn Rasiq al-Mursi quan va acusar els clergues que el seu hàbit era «criticar, i tant de bo l'alt Déu frustri els seus projectes».²⁶

No hi havia res a fer. Sobretot si, a més, el mudejarisme mantenia la seva pròpia llengua àrab. I ho va fer tant com va poder. Per a Burns, l'algaravia es va convertir en una autèntica muralla defensiva davant de les llengües romàniques, l'aragonès i el català, dels repobladors cristians. Tant és així que, després de la revolta de la serralada d'Espadà del 1527, és a dir, gairebé tres segles més tard, els moriscos d'aquell moment van dir a Carles V que en només deu anys —el temps que l'emperador els donava— no podien aprendre el vernacle dels cristians. És clar que n'hi havia, però, de mudèjars, que coneixien la llengua dels vencedors; uns vencedors, tanmateix, a qui va costar consolidar-se a València més del que normalment pensen els historiadors.

Perquè la veritable conquesta no va acabar a Biar el 1245. De fet, tota la part del sud del País Valencià era realment independent, aprofitant muntanyes que anaven d'Alcoi a Dènia, i castells tan fàcils de defensar com difícils d'assolir. Per això, en el decurs de força anys, es va haver de negociar amb el visir valencià Al-Azraq, i arribar el 1245 a signar pactes entre ell i el príncep Alfons, primogènit de Jaume I. El problema era que aquests pactes eren entesos de manera ben diversa per tots dos signants. Eren escrits en dues llengües, l'àrab i el castellà, i la interpretació no coincidia. Segons Alfons, s'havia assolit el vassallatge d'Al-Azraq. Segons el visir, s'havia arribat a un arrendament breu en el qual el líder musulmà concedia castells, els més dèbils com ara Tàrbena i Pop, i es quedava per a ell els més forts, com Alcalà i Perputxent. La resta, com ara Castell de Castells, Xeroples, Gallinera i Margarida, no s'havia de lliurar fins al cap de tres anys com a mínim.

26. BURNS (1987b), p. 159.

Els cristians van entrar-hi abans i es van trobar no tant amb una revolta com amb el manteniment d'una independència a la muntanya, de manera que fins al 1258 no van aconseguir respirar tranquils, quan Al-Azraq fou detingut i expulsat. Aquest fou l'únic àrab a qui el rei Jaume I no va poder creure. El monarca es vanagloriava de la seva vàlua davant els musulmans, que sempre l'havien respectat i havien confiat en la seva paraula. Al-Azraq no era d'aquest tarannà i ben a prop va estar a Rugat (1258) de parar un parany mortal al rei Jaume quan li va fer creure que s'anava a convertir al cristianisme i el va fer cavalcar amb trenta-vuit cavallers enmig d'un congost amb les muntanyes plenes a vessar de musulmans disposats a llevar-li la vida.

L'EDAT D'OR DEL JUDAISME DE LA CORONA D'ARAGÓ?

Malgrat que el títol d'aquest apartat sigui un interrogant, fou així com es va presentar el tema en el primer treball important sobre Jaume I i els jueus escrit per Bofarull i Sans²⁷ a principi del segle xx. El conegut historiador català estava convençut que, en aquell regnat, els jueus catalanoaragonesos van assolir una situació prou bona durant la baixa edat mitjana. Avui dia, tanmateix, no es pot afirmar amb tanta seguretat un tema que comença per presentar un problema de mera demografia. Perquè, abans de tot, cal demanar-se quants jueus hi va haver a la Corona d'Aragó durant el regnat de Jaume I. Les opinions són diverses entre els diferents historiadors, ja sigui Dufourcq o bé Baër, entre molts d'altres. Per al primer, en un Regne de València amb més de 200.000 habitants, només eren jueus uns 10.000, és a dir, al voltant del 5 % de la població. A Catalunya, amb una xifra propera als 450.000 habitants, només hi havia uns 25.000 jueus, és a dir, el 6,5 % de la població. A Mallorca, de 50.000 habitants, potser 4.000 eren jueus (el 8 % de la població). Aragó se'n duia la palma, ja que, no passant dels 200.000 habitants, n'hi havia més de 20.000 que eren jueus, és a dir, l'11,7 % de la població.²⁸ Ara bé, les xifres de Dufourcq tenen poc a veure amb la disminució dels calls segons Baër, que només creu en l'existència de 16.000 jueus, és a dir, el 3 % de la població.²⁹

I si bé aquesta és una primera qüestió difícil de resoldre, n'hi ha moltes altres que també presenten força dubtes. Perquè, quines eren les professions que més exercia el món jueu? S'han de mantenir, actualment, molts dels tòpics que han prosperat en l'estudi dels jueus? Evidentment, ningú no pot negar que una bona part van ser financers, que tenien diners per deixar i que van ser molt valorats per això, tan

27. Francesc de BOFARULL I SANS (1913), «Jaime I y los judíos», *I Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, Stampa d'en Francisco Altés, p. 819-943; congrés reeditat per Ibercaja el 2008.

28. Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983), *Historia económica y social de la España cristiana en la edad media*, Barcelona, El Albir, p. 179.

29. Yitzhak BAËR (1981), *Historia de los judíos en la España cristiana*, Madrid, Altalena, p. 195, 2 v.

valorats com odiats. S'ha parlat molt del fet que el rei conqueridor els necessités, mancada com estava la seva hisenda d'algun petit superàvit, realitat que, tanmateix, mai no va ser patent a les arques monàrquiques. Hom podria citar famílies de jueus i noms propis en aquesta àrea tan important de l'economia i el comerç, però aquí podem estalviar-nos-ho, atesa la síntesi d'aquesta conferència. Cal dir, però, que en aquest cas les conclusions de Jaume Riera de fa un parell d'anys són més oportunes.³⁰

No cal dir que per a Riera hi va haver jueus financers que van viure sobretot en l'àmbit urbà. Tanmateix, amb dir això, no n'hi ha prou. Els jueus podien treballar a qualsevol ofici i fins i tot també en el camp o, si més no, fer-se els amos d'algun espai agrícola per posar-lo en producció. Per tant, no és absurd citar jueus que van ser menestrals. Ara bé, ells preferien un altre tipus d'ofici sempre que els fos possible desenvolupar-lo. David Romano ha assenyalat en els seus treballs que hi va haver jueus que van ser alfaquins, és a dir, metges i uns quants especialistes en medicina. No podem oblidar que el rei Jaume I els va tenir, com també va comptar amb metges cristians i fins i tot musulmans. Quant als jueus, el rei va arribar a enviar un metge, que avui en diríem oftalmòleg, perquè visités Alfons de Poitiers, germà de Lluís IX de França. I si els jueus podien ser metges, també n'hi va haver de funcionaris i administratius, fins i tot a la Cancelleria Reial que emergia en aquells moments. En aquests àmbits el nombre de jueus va anar creixent, i a mitjan regnat ja n'hi havia cinquanta de col·laboradors amb el regne pel cap baix. Que podien ser escrivans, no n'hi ha cap dubte, com tampoc no n'hi ha per a Jaume Riera quan diu que dubta davant la possibilitat de ser notaris. Perquè una cosa era escriure un text i una altra de ben diferent certificar-lo i garantir-lo, qüestió, aquesta, que no permetia el cristianisme.

Aquest, tanmateix, per necessitat, va acceptar durant molt de temps que els jueus fossin traductors, intèrprets entre cristians i musulmans. En el *Llibre dels feyts* de Jaume I, s'hi veuen els anomenats *intèrprets* (trujamans) en qualsevol acció important en què es discutien capitulacions de ciutats,³¹ com ara Xàtiva, Menorca o Múrcia. Així, podem constatar les actuacions de Bahiel Alconstantini, de Selomó Alconstantini, germà del primer, o d'Astruc Bonsenyor, tots ells gairebé imprescindibles en les actuacions per a les rendicions d'aquestes ciutats o territoris. En el cas de Menorca, només s'hi va obtenir el vassallatge islàmic al rei. Davant de tot això, ja podia el rei anar signant decrets en els qual prometia que els jueus no tindrien cap càrrec en el Regne de València o ja podia sentir com el sant pare francès Climent IV el censurava amb rudeses per la protecció que el monarca dispensava als jueus en terres de l'Església, ja que «són els que més la persegueixen i els que més blasfemen del nom

30. Jaume RIERA I SANS (2006), «Esculls en la història dels jueus», *Afers*, vol. 21, núm. 53-54, p. 137-160.

31. David ROMANO (1978), «Judíos escribanos y trujamanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)», *Safarat* (Madrid, CSIC), any xxxviii, fasc. 1, p. 71-105.

cristià [...], o com li exigia que «els deprimeixis i els trepitgis refrenant-ne la malícia, i no els deixis passar sense corregir-ne les blasfèmies».³²

Ben poc cas feia el rei d'aquestes peticions i, malgrat que Riera té raó quan critica les exageracions sense límit que més d'un cop s'han escrit sobre el suport que la corona donava als jueus —com les preteses presències a les processons del Divendres Sant, una cosa absolutament il·lògica i absurda per a qualsevol historiador amb dos dits de front—, el cert és que els jueus globalment van ser més acceptats per la gent del poble que no pas pels nobles i els eclesiàstics. Per què això va ser així? En el cas dels segons, l'explicació és immediata. Dels tercers, no cal ni parlar-ne, atès que el món eclesiàstic seguia el seu pastor Apòstol. La noblesa mantenia la seva persecució, si més no d'idees, quan no podia anar més enllà, perquè veia els jueus com un col·lectiu absolutament fidel a la monarquia. Al cap i a la fi, havia de ser-ho, ja que en depenia per complet i, per tant, les aljames i els jueus competien en fidelitat al monarca.

En el primer cas, esmentat abans, els jueus van ser valorats en els regnes catalanoaragonesos per una raó mercantil i de negoci. Famílies senceres de jueus vivien en el nord i el sud de les costes mediterrànies, entremig de les societats cristianes i islàmiques. Coneixien les llengües romàniques peninsulars, l'algaravia d'al-Àndalus i l'àrab del nord de l'Àfrica. I, com a mínim fins a la frontera del 1300, coneixien molt més: sabien com mercadejar pel nord de l'Àfrica i van ser bons professors a Barcelona, València i Mallorca d'uns alumnes que, quan ja havien après prou dels seus mestres, començaven a supplantar-los, a desprendre-se'n, però no abans del segle XIV. Per tot això, i amb tots els inconvenients i les dificultats que es vulguin, el regnat de Jaume I respecte dels jueus fou un temps gairebé daurat, per bé que es marcís ben aviat i adquirís després tonalitats de coure.

Fou un període tan bo per al rei com per als jueus. Fins i tot s'ha arribat a destacar de manera excessiva més d'una discussió teològica que presencià el mateix Jaume I després d'atorgar-ne el permís. Em refereixo al debat públic entre el convers neòfit que va ingressar a l'orde dominic, Pau Cristià, i el rabí de Girona, mossèn Ben Nahman, en el qual cap dels dos no va sortir tècnicament guanyador. No podien ser-ho i menys en territori oficialment cristià. Pau Cristià, abans jueu, va afirmar que Crist era el Messies i, per tant, no hi havia cap explicació perquè els jueus continuessin persistint en el fet que aquest havia d'arribar algun dia. Ben Nahman, sense menysprear la figura de Crist, en va negar el caràcter de Messies, atès que no havia passat a l'acció i amb ell no havia reascut el regne unitari de David. De debats en aquests termes, n'hi va haver uns quants, com ara el del dominic Ramon Martí, el qual va arribar a ser citat en el *Llibre dels feyts*, i el rabí barceloní Selomó Ben Adret.

32. Jerónimo ZURITA (1984), *Índices de las gestas de los reyes de Aragón desde comienzos del reinado al año 1410*, edició a cura d'A. Canellas López, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 229.

Al cap i a la fi, era força difícil que ambdues religions poguessin arribar a cap acord, quan totes dues coneixien prou bé l'Antic Testament i la jueva en rebutjava el Nou.

Hom ho podrà discutir llargament, però els jueus van persistir no gaire perseguits sota el regnat de Jaume I i després es van mantenir al pare i molt pitjor fins a finals del segle xv. Tant és així, que algunes famílies jueves van ser importants ja en l'època del rei Ferran el Catòlic, com ara els Cavalleria, amb un vicecanceller, i els Alconstantini i també els Vives, dels quals va sorgir el filòsof valencià Lluís Vives.